

Європейський університет Центрально-Східної Європи планує підготувати італійсько-український симпозиум, цілковито присвячений подіям 1932–33 років, коли “сталінський голодомор” досяг свого апогею. Справді, століття, з яким ми попрощалися, важко назвати “коротким”, визначеним і завершеним. Воно триває в пам’яті цілого народу, чію ідентичність, землю, основні цінності було поруйновано байдужою рукою ворога. Це пам’ять колективна, яку не можна здати в архів.

Ще один симпозиум має бути присвячений катастрофі на Чорнобильській атомній станції, внаслідок якої на багато поколінь уперед отруєно землю, води й ліси України.

Маємо, отже, достатньо причин, аби не просто обговорювати ініціативи Європейського польсько-українського університету, а щоб сприяти реалістичному відтворенню через соціорелігійні та інші студії культурної ідентичності України в комплексі всієї її складної проблематики. Звідси й народилася ідея створити Історичний комітет студій Центрально-Східної Європи, який керуватиме нашою діяльністю та відповідально реконструюватиме всю історію взаємозв’язків України та Заходу, виокремлюючи позитивні моменти, аналізуючи помилки, яких припускалися і одна й друга сторони, та закладатиме підвалини майбутнього, в якому європейський Схід і Захід об’єднають свої цінності, аби побудувати новий світ.

Ми свідомі того, що мусимо спрямувати всю нашу енергію і всі наші людські й духовні ресурси на побудову інакшої Європи, серед пріоритетів якої було б ствердження людських прав для всіх без винятку. Але лише озброївшись глибокими знаннями нашої культурної, духовної, релігійної спадщини, яка сягає своїм корінням грецького світу, Візантії, стражденної Палестини, діянь наших святих на Сході та на Заході, можна почати будівництво монолітних, витривалих і незрушних підвалин конституційної Європи.

Переклала з італ. Оксана Пахльовська

Оксана Пахльовська

*(Римський університет “Ла Сап’єнца”,
Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України)*

ПОВЕРНЕННЯ СІЗІФА: ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ МИНУЛОГО ЯК ПОБУДОВА МАЙБУТНЬОГО*

“The Allied Scheme of History” – “схема історії союзників”. Це формула Нормана Дейвіса¹, яка з гіркою іронією синтезує причини того оглушливого мовчання, яке ось уже сімдесят років, як поховало в собі один з найбільших геноцидів ХХ ст. Невідомі навіть реальні масштаби Великого Голоду 1932–1933 рр. Протягом двох зим, без жодних військових подій, без жодного біблійного мору, нація

^{*} Бібліографічний опис залишаємо без змін. – *Ред.*

¹ DAVIES N. (1996), *Europe. A History*, New York, p. 41.

втратила від шести до десяти мільйонів життів. Зрозуміло, мовчав про цю трагедію здичавілий Радянський Союз. Але мовчав і просвічений Захід на чолі з такими принциповими захисниками демократії, як Бернард Шоу та Ромен Роллан². А тим часом цей геноцид тотально знищив древню селянську цивілізацію і зруйнував невідшкодовно невичерпне джерело економічного багатства для України і для всієї Європи. До західних суспільств луна цих подій докотилася хіба у вигляді нещодавньої реклами італійських макаронних виробів із твердого зерна, що походить саме звідти, із надр славнозвісного чорнозему. Одне слово, на Заході добре знали про чорнозем: під час нацистської окупації з України вивозилися тонни тієї животворної землі нескінченними рядами залізничних вагонів, з метою вкорінити на Заході таємницю Житниці Європи. Тільки люди, що на тій землі працювали, були викреслені з історії: як завдяки правим урядам, так і лівим, як завдяки новітнім тоталітарним системам, так і завдяки старим демократіям.

Комуністичний режим проголосив свій *Endlösung* — сумної пам'яті “радикальне розв'язання” нацистами єврейської проблеми, — з двох основних причин. По-перше, в суто політичному плані надзвичайно вітальна українська селянська цивілізація була неподоланною перешкодою для радянзації, а отже, для радикальної денационалізації того імперського простору, який мав бути зцементований “переважаючим російським населенням”³. По-друге, з точки зору суто економічної, ця цивілізація була “найбільшим ворогом нової влади”, позаяк становила собою “дійовий авангард тієї єдиної соціальної сили, ще присутньої в “Росії”, яка була спроможна відкрити шлях до реставрації капіталізму”⁴. Відомий український культуролог Вадим Скуратівський пише: “[...] це геноцид, який перебиває цифру вірменського, єврейського і камбоджійського геноцидів разом узятих. [...] Ми ще перебуваємо на околицях цього самого страшного кладовища”⁵. І, додамо, кладовища без бодай одного хреста у пам'ять мільйонів безвинно загиблих.

Переводячи розмову в площину загальнолюдських матерій, можемо тільки сказати, що цей геноцид *назавжди* розірвав тисячолітній, глибоко етичний зв'язок між Людиною та Геєю, космічною Матір'ю Землею.

Спогади сучасників говорять про “примусову колективізацію” як про повторення одного й того самого драматичного сценарію: секвестр зерна,

² Наприклад, американський журналіст, який знав правду, але промовчав про реальний стан речей, отримав премію Пулітцера: див. TAYLOR S. J. (1990), *Stalin's Apologist: Walter Duranty, the New York Times' Man in Moscow*, Oxford. Але набагато тривожніший, однак, той факт, що й до сьогодні на Заході майже відсутнє поглиблене вивчення проблеми в загальній перспективі подій ХХ ст. в Європі. Фактично триває анахронічне ідеологічне протистояння, яке стоїть на перешкоді формуванню науково об'єктивного погляду на цю проблему. І в теперішній Європі ставити питання про голод в Україні 1932–1933 рр. означає ризик наразитися на логіку “холодної війни”, — згадаймо хоча б нещодавню полеміку (зокрема в Інтернеті), в якій геноцид України був ліквідований як “природне лихо”, викликане посухою: див. TAUGER M. (1991), *The 1932 Harvest and the Soviet Famine of 1932–1933*, “Slavic Review”, v. 50, no. 1, Spring, pp. 70–89; ID. (2001), *Natural Disaster and Human Actions in the Soviet Famine of 1931–1933*, Carl Beck Papers in Russian and East European Studies, no. 1506, June (див. також: H-NET Russian History list <H-RUSSIA@H-NET.MSU.EDU>, Subject: Ukrainian Famine; Ukraine on the web: <<http://www.faminegenocide.com>>, The Great Famine-Genocide in Soviet Ukraine 1932–1933 Gallery <<http://www.artukraine.com/famineart/index.htm>>).

³ Цит. за: GRAZIOSI A. (a cura di) (1991), *Lettere da Kharkov. La carestia in Ucraina e nel Caucaso del Nord nei rapporti dei diplomatici italiani*, Einaudi, Torino, p. 169.

⁴ GRAZIOSI A. (1993), *Stato e industria in Unione Sovietica (1917–1953)*, Edizioni Scientifiche Italiane, Napoli, p. 110.

⁵ СКУРАТИВСЬКИЙ В. (2001), виступ на Круглому столі “Ситуація постмодернізму в Україні” // “КіноТеатр”, №6 (38), с. 8.

вбивство молодих чоловіків, депортація старих і жінок. Руйнація Дому, руйнація зв'язку із Землею, руйнація почуття приналежності до громади і до Батьківщини. В цих умовах позостале населення опинилося без коріння і без пам'яті. Не забуваймо, що в ті часи навіть згадувати своїх померлих було Державним Злочином. Той, хто віддано і з любов'ю, з покоління в покоління, обробляв свою землю, тепер жебрав у місті на виживання. Діти лишилися без батьків, старі без дітей. Для цивілізації, вкоріненої в землю, заснованої на культурі родини й на чутті Дому, зведеного власними руками на власній землі, це був кінець, моторошним символом якого стали випадки канібалізму. Силоміць проведена режимом “модернізація” повернула життя навспак, у варварське безчасся.

Матір, що зібрала три колоски на полі, аби врятувати своїх дітей від голодної смерті, розстрілювали на цьому ж самому полі. А тим часом катери, вантажені українським зерном, прямували до ринків Німеччини напередодні Третього рейху.

Українська література першої третини ХХ ст., не випадково названа “Розстріляним Відродженням”⁶, – точний сейсмограф вулканічних зсувів століття, – перш ніж майже всі її протагоністи були теж знищені, – зафіксувала цю трагедію з пронизливою свідомістю древніх стоїків. Письменники знали, що не могли більше зупинити Зло. Але знали також, що мали залишити своє свідчення нащадкам. Герой Миколи Хвильового, одного з найбільших тогочасних прозаїків, який спершу прийняв комуністичне кредо, щоб потім винести йому остаточний присуд, – вкарбовує в історію зловісний профіль протагоніста тієї доби⁷. В “Я (Романтика)” герой нової епохи – чекіст, невблаганний суддя “нового синедріону”, “чорного трибуналу Комуни”, у божевільному маренні універсалістського фанатизму вирішує особисто розстріляти матір, – ту матір, яка є сама Україна і Скорбна Марія, що оплакує ціле людство. Для цього “судді”, – а відтепер і для сотень тисяч таких, як він, – вбити матір означає переступити останню моральну межу. Це *ініціація* до революційної ментальності, де мета завжди і за всіх умов виправдовує необхідні для її здійснення засоби. Жоден злочин проти людини в такій оптиці не є злочин, якщо він здійснений в ім'я Революції. Так наростає і конденсується чорна енергія насилля, якою постійно живиться Молох Влади. Сам Хвильовий покінчить життя самогубством у тому трагічному 33-му, який відкриє шлях до тотального знищення людини, і своєю символічною смертю означить кінець романтичної революційної мрії, що втілилася в одну з найжорстокіших у світі диктатур.

Література попереднього часу знала тему вбивства батька. Але там мова йшла про елімінацію (необхідну в психаналітичних термінах) узурпатора влади, що перешкоджає рухові і розвитку нового. Вбивство матері – це явище набагато загрозливіше: адже це означає перепинити джерело самого життя. Вбивство матері – це крах християнської параболи. Це замах на Гею.

Нечисленні, але переконані й переконливі були голоси, які намагалися перервати злочинне мовчання про Великий Голод в Україні. Досить назвати

⁶ Див. ЛАВРІНЕНКО Ю. (1959), *Розстріляне Відродження. Антологія 1917–1933: Поезія, Проза, Драма, Есей*, Культура, Париж (передрук: Смолоскип, Київ, 2002).

⁷ ШВУЙЛОВИЧ М. (1996), *Due storie ucraine* (a cura di L. CALVI), Treviso.

Васілія Гроссмана⁸ та Роберта Конквеста⁹. Одначе навіть ці голоси — разом з тими численними голосами, які прозвучать згодом¹⁰, — не змогли похитнути вже на той час консолідовану парадигму “схеми історії союзників”, добре захищену в ідеологічних бліндажах як на Сході, так і на Заході.

Тому, на початку Третього тисячоліття, після дещо поспішної і вочевидь ризикованої заяви про уявний “кінець” історії та ідеологій, ми знову стоїмо перед необхідністю віднайти мужність та інтелектуальну чесність, щоб повернутися до проблеми, похованої в анонімній братській могилі разом з іншими болючими темами української та світової історії.

В історії українського Голокосту є одна символічна сторінка, зацитована в книзі Андреа Граційозі “Листи з Харкова”. Йдеться про лист, з яким звичайні сільські вчителі, робітники, селяни звернулися до Заходу. Зацитую кілька фрагментів: “Чи це можливо, що всі ми маємо загинути, і до вас не долине про це жодного слова правди? [...] Основи нашої “відбудови”? [...] Вона живиться нашим болем, кров'ю, трагедіями, сльозами, кошмарами, криками вмираючих. [...] Йдіть потоптом по наших тілах, але врятуйте наших дітей. [...] Зробіть так, щоб цей наш зойк почув світ і щоб люди, в яких ще залишилося хоч якесь людське почуття, врятували нас від цього кошмарного життя”. І ще — слова, звернені до виконавців Голокосту: “Будьте прокляті, кати, [...], руйнатори родин, убивці дітей; раніше чи пізніше, відкриється правда”¹¹.

Цей анонімний лист був надісланий до Генерального Консульства Польщі у Харкові, а вже звідти потрапив до рук віце-консула Генерального Консульства Італії Серджо Граденіго. Щоправда, цей лист дістався до свого одержувача, західного читача, лише в 1991 р., коли надруковано книгу Граційозі. Одно слово, українсько-польсько-італійські мандри цього листа були складні. Так, він засвідчив, що правда раніше чи пізніше таки виходить на яв. Однак засвідчив

⁸ GROSSMAN V. (1972), *Forever Flowing*, New York.

⁹ CONQUEST R. (1986), *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine*, New York. До речі, книга Конквеста, перекладена, зокрема, російською мовою (*Жатва скорби*, Лондон, 1988), має також італійську версію, досі не надруковану, однак, з політичних причин; лише зараз політолог Федеріко Арджентьєрі редагує переклад, готуючи книгу до виходу в світ, який планується восени 2003 р.

¹⁰ BORYS Ju. (1960), *The Russian Communist Party and the Sovietization of Ukraine: A Study in the Communist Doctrine of the Self-determination of Nations*, Stockholm; ID. (1980), *The Sovietization of Ukraine, 1917–1923*, Edmonton; KOSTIUK H. (1960), *Stalinist Rule in Ukraine: A Study of the Decade of Mass Terror (1929–1939)*, London-New York; SULLIVANT R. (1962), *Soviet Politics and the Ukraine, 1917–1957*, New York; HRYSKO W. (1983), *The Ukrainian Holocaust of 1933*, Toronto; SERBYN R., KRAWCHENKO B. (eds.) (1986), *Famine in Ukraine, 1932–1933*, Edmonton; CARYNNYK M., LUCIUK L., KORDAN B. (eds.) (1988), *The Foreign Office and the Famine: British Documents on Ukraine and the Great Famine of 1932–1933*, Kingston; TERNON I. (1997), *Genocidio per carestia in Ucraina*, in ID., *Lo stato criminale: I genocidi del XX secolo* (tr. it.), Milano, pp. 228–232; VIOLA L. (2000), *Stalin e i ribelli contadini*, Rubbettino, Catanzaro.

В Італії необхідно згадати ґрунтовні новаційні студії історика Андреа граційозі, професора Неаполітанського університету: див. GRAZIOSI A. (a cura di) (1991), *Lettere da Kharkov...*, *op. cit.*; ID. (1993), *Stato e industria...*, *op. cit.*; ID. (1994), *Collectivisation, révoltes paysannes et politiques gouvernementales à travers les rapports du GPU d'Ukraine de février-mars 1930*, in “Cahiers du Monde russe” (Paris), XXXV (3), Juillet-Septembre; ЙОГО Ж (1997), *Большевики и крестьяне на Украине, 1918–1919* (рос. пер.), Москва; ID. (1998), *La grande guerra contadina in URSS*, Esi, Napoli 1998; ID. (2001), *Guerra e rivoluzione in Europa. 1905–1956*, Il Mulino, Bologna.

Серед досліджень останнього часу слід назвати також книгу іншого італійського історика, Етторе Чіннелла, професора Пізанського університету; на відміну від багатьох інших історичних студій на Заході, дана розвідка переконливо доводить особливу вагу української проблематики в історичній динаміці Російської революції 1917 р.: див. CINNELLA E. (2000), *Rivoluzione nazionale e lotte sociali in Ucraina*, in ID., *La tragedia della Rivoluzione russa*, Luni Editrice, Milano, Trento, pp. 613–731.

¹¹ Цит. за: GRAZIOSI A. (a cura di) (1991), *Lettere da Kharkov...*, *op. cit.*, pp. 87–90.

і те, що це може відбутися лише завдяки людям “доброї волі”, у найглибшому біблійному сенсі цього поняття.

Тема Великого Голоду в Україні — лише одна з багатьох заборонених тем, на які така щедра історія Радянського Союзу. На жаль, комунізм не пережив свій Нюрнберг. Чому? Через зручну для всіх амнезію? Через політичний розрахунок, спрямований на збереження хисткої рівноваги у світі? Проте рішення порушити цю проблему не претендує на роль історичного суду. Я переконана, що безстрашне й неупереджене знання минулого — основна умова для необхідного *катарсису*, — єдиної моральної сили, здатної зупинити повернення привидів із цього минулого, свідомо пам’ять якого є нашим обов’язком. Саме про це говорить Марія Яніон, одна з найавторитетніших постатей сучасної польської літературно-критичної думки, в книзі, що має гірко профетичну назву: *Do Europy tak, ale razem z naszymi umarłymi* (Так, до Європи, але разом із нашими мертвими)¹². Бути Європою означає, зокрема, навчитися проводити остаточні розрахунки із власним моральним сумлінням. Раніше чи пізніше. На Заході. І на Сході.

В цьому сенсі голод 1932–1933 рр. не належить до вкритої пилом історичної архівістики. Більш того, має бути побачений у перспективі, яка включає в себе й інші катастрофи, ближчі до нас у часі, що стали результатом все того ж самого ідеологічного безумства. Я думаю про Чорнобиль, емблематичний апокаліпсис, що є сумою екологічних та інших катастроф, за які знову ж таки несе відповідальність радянський тоталітаризм¹³. Чорнобильська атомна станція була споруджена серед древніх лісів і річок, на землях, з яких брала початок вся слов’янська цивілізація (не забуваймо, що Полісся — це серце найдревнішого слов’янського поселення, а також центр зустрічі багатьох культур — української, єврейської, польської, білоруської та російської). Одначе для її будівників, дітей революційного Номада, що не має Батьківщини, бо не здатен збудувати Дім, ця земля, сплюндрована вже в 33-му, не мала жодної вартості. Вона не була лоном Геї — лише анонімною місцевістю, зручною для безперешкодних експериментів “*top secret*” з плутонієм. Зринають у пам’яті страшні слова Александра Вата, польського поета, ув’язненого в Москві в 1940 р. й депортованого до Саратова у вагоні для худоби. Він найбільше боявся не смерті. Він боявся, померши, бути похованим у якомусь кутку цієї “сплюндрованої землі”¹⁴. Пригадаймо, врешті, по-еліотівськи “порожню землю” Зони в геніальному фільмі Андрія Тарковського “Сталкер”.

Тому Чорнобиль — не лише технологічна катастрофа. Це насамперед катастрофа людини, катастрофа моралі, катастрофа культури, що породила “відсутність простору” чи, може, й сам “анти-простір”: “зону відчуження”. Це катастрофа-попередження, це, так би мовити, увертюра до Армагеддону. Ось тому запропонований проф. Габріеле де Роза симпозіум, присвячений

¹² JANION M. (2000), *Do Europy tak, ale razem z naszymi umarłymi*, Wydawnictwo Sic!, Warszawa.

¹³ Cf. MARPLES D. (1986), *Chernobyl and Nuclear Power in the USSR*, New York; DOBCZANSKY Ju. (1988), *Chernobyl and Its Aftermath: A Selected Bibliography*, Edmonton; ЯРОШИНСКАЯ А. (1991), *Чернобыль с нами*, Москва; MEDVEDEV G. (1991), *The Truth about Chernobyl*; KOSTENKO L. (2002) [interviewer BONDARENKO S.]: *Lina Kostenko: Poet and Stalker*, “The Ukrainian”, no. 3; FEDUSCHAK N.A. (2003), *To visit Chernobyl is to visit silence*, The Washington Times, Washington, D. C., Sunday, February 9.

¹⁴ БАТ А. (2001), *Смерть старого більшовика* // ГНАТЮК О. (ред.), *12 польських есеїв*, Критика, Київ, с. 157.

Чорнобиллю, може стати унікальною можливістю *переосмислення* проблеми, розуміння якої на сьогодні є ілюзією, бо реальне значення її давно загубилося в поспіху байдужої хроніки, до якої інертно і втомлено призвичаїлося людство.

Зрештою, тут також не бракує моментів компромісного мовчання з боку Заходу, для якого Чорнобиль і досі становить собою експериментальну (і так само *"top secret"*!) лабораторію, що займається вивченням впливу радіації із щонайменше двозначними цілями. Певна річ, той самий Захід – і зокрема Італія – частково перебирають на себе тягар цієї трагедії, рятуючи, лікуючи, оздоровлюючи тисячі невинних жертв, насамперед дітей¹⁵. Однак сьогодні найвищий час усвідомити, що зараз украї небезпечно зводити чорнобильську проблематику до звичного репертуару постійно повторюваних суто економічних формул (Україна, яка жебрає гроші на малоюмовірне остаточне закриття ЧАЕС) чи зупинитися на виключно технологічних аспектах (оманливе запевнення, що тепер будуються "надійні" атомні станції, і глухе мовчання про інтереси тих, хто перекидає із Заходу радіоактивні відходи з корисливої згоди місцевих влад на Сході).

Настав час поставити цю проблему в зовсім інших параметрах. *Чорнобиль має бути осмислений як культурна й соціальна проблема планетарної ваги для всієї модерної цивілізації, яка стоїть перед ризиком остаточного розриву між Людиною і Геєю, – розриву, що загрожує непередбачуваними катаклізмами.*

Одне слово, Україна пропонує нам до розв'язання глибинні парадокси: після "древньої" трагедії голоду – "модерна" трагедія Чорнобиля. Але і в одному і в другому випадку центральна причина цих трагедій – змовницьке мовчання тих, хто злочинно приховує правду. Відтак суспільство не набуло свідомості власної відповідальності за ці свої пережиті драми, й, отже, відсутність знання, *відсутність інформації* зумовила відсутність громадянської реакції, яка своєю чергою в кінцевому рахунку зумовила і неможливість правової регуляції проблем, а отже, й *відсутність самої демократії*.

Маршалл МакЛюен (McLuhan) ідентифікував вимір нашого буття в Глобальному Середовищі, – маю на увазі, зрозуміло, його книгу "Галактика Гутенберга" (The Gutenberg Galaxy, 1962) та ін., – тобто в тому всепроникному "акустичному просторі", де, здається, засоби масової інформації забезпечують неперервну світову комунікацію. Проте комунікація ще не означає знання і розуміння. Відтак, парадоксально, глобалізація простору часом ніби ущільнює вже наявні "зони темряви". Власне, такі "зони темряви" залишаються, зокрема, між Сходом та Заходом. У цих "зонах темряви" Схід і Захід Європи продовжують бути непримиренними і некомунікабельними реальностями. І справді, зі східного боку спостерігається судомне поглинання західної

¹⁵ Як відомо, на Заході Чорнобильська трагедія є не лише об'єктом наукових та публіцистичних дебатів, а й шляхетних гуманітарних акцій. Згадаймо хоча б такий близький до нашої розмови факт. У квітні 2002 р. Інститут студій суспільної та релігійної історії у Віченці, який очолює проф. Габріеле де Роза, у співпраці з українськими та італійськими інституціями (Посольство України при Святому Престолі, Національний університет "Києво-Могилянська академія", Регіон Венето і Муніципалітет м.Віченца) підготував симпозіум "Доба Давнього Києва та її спадок у зустрічі з Заходом" (перший, як ми сподіваємося, в ряду численних і нових за своїми науковими та політичними масштабами симпозіумів, які запланував проф. де Роза). Одна із співробітниць Інституту, доктор Франческа Ломастро, славістка, є водночас президентом добродійної Фундації "Міст", яка займається лікуванням та оздоровленням в Італії українських дітей, що зазнали на собі вплив Чорнобильської катастрофи.

інформації, без вироблення критичних фільтрів та метаболізуючих механізмів для її “адаптації” в нових умовах. А із західного боку є ризик підмінити складну для декодифікації реальність Східної Європи втішною ілюзією демократії у форматі “fast food”, — ілюзією, яку диктує Заходові його нагальна потреба розширити кордони вільного ринку.

Досить, на мою думку, одного, але драматично промовистого прикладу. Європейський Захід — і насамперед Німеччина — тяжко пережив усвідомлення своєї колективної відповідальності за єврейський Голокост, і тому будь-який натяк на “ревізіонізм” у цьому напрямку слушно сприймається як грізна небезпека для самих підвалин так тяжко завойованої демократії. Водночас західна преса подає серед “курйозних новин” певні проекти “екстремального туризму”, який російські влади планують організувати в колишніх радянських концтаборах, сподіваючись на поповнення державної скарбниці доларами та євро мандрівників, знуджених у пошуках сильних емоцій. До речі, мова йде про організацію подібного “екстремального туризму” також у Чорнобилі: в “комплексну ціну” входять візит саркофага та прогулянка в прилеглому “анти-просторі”. Це — непомітний на тлі інших глобальних подій, але в цілому не менш *глобальний крах двохтисячолітньої історії християнської етики*, яка народилася з поняття милосердя й рівності в стражданні.

Таким чином, ключове питання, на яке ми всі маємо відповісти: чи певні ми того, що пошук правди в минулому не має жодного відношення до теперішнього стану речей, а відтак і до побудови нашого власного майбутнього?

Дозволю собі сказати декілька слів про специфіку тієї радикальної трансформації, яку переживає зараз європейський Схід.

Альтернативність влади — одна з базових ознак демократичного суспільства. І свобода слова є його основним підґрунтям. На цих принципах будується “відкрите суспільство” в попперівському розумінні. Уважні спостерігачі православно-слов’янського універсуму, тобто *культур Візантійського кола*, не можуть не помітити тривожного явища. На сьогодні “відкрите суспільство”, яке сниться деяким інтелектуалам в їхніх добре захищених “баштах із слонової кості”, є далекою Утопією. А в реальності маємо джунглі, в яких дикий економічний ліберизм, з одного боку, неухильно нарощує кількість супермаркетів і “Мак Дональдсів”, а з другого — допомагає ешелонованій номенклатурі драстично обмежувати свободу преси, а отже, і громадянської участі суспільства в житті держави, переслідуючи одну лише мету — захистити і примножити здобуті привілеї. По суті, викоринити культурні причини, які призвели до встановлення тоталітарного режиму, виявилось набагато важче, ніж передбачалося. Тому, наприклад, на російсько-сербській осі постійно спостерігаємо той самий політичний сценарій: стара Влада утримує незмінною свою вертикальну архітектуру, зміцнюючи таким чином свої привілеї, і, щоб забезпечити їхню тривалість у часі, не визнає самої ідеї опозиції, в різний спосіб придушуючи будь-який вияв протесту. Так, у Росії, Білорусі, а також Україні звичним явищем стало вбивство журналістів і/чи політиків “на замовлення”. Хоч у цьому випадку Україна має різко відмінну рису: тут принаймні суспільство має силу протестувати, вивчає ситуацію,

намагається вплинути на владу з метою досягти необхідних для демократичної трансформації реформ¹⁶.

Таким чином, саме СВОБОДА СЛОВА продовжує бути ключовим моментом усього процесу демократичної трансформації Сходу Європи. І не випадково, що Захід особливо уважний до цієї проблеми, що неодноразово ставилася на обговорення в різних інституціях як Європейської Співдружності, так і за її межами¹⁷.

Необхідно, однак, взяти до уваги глибинну історичну особливість власне слов'янсько-візантійського універсуму. У східному християнстві відносини між Державою і Церквою, між Суспільством і Владою, між Індивідуумом і Громадою цілковито відмінні від світу західного християнства. У "візантійській" реальності людина перебуває біля підніжжя етатистської піраміди Влади. І ця відмінність приховує латентну, але постійно наявну конфліктність. Прислухаймось до Мілана Кундери: у статті "Трагедія Центральної Європи" письменник стверджує, що ця трагедія зумовлена "російським світом", який є світом "інакшим". Відтак, у своїй "жахавчій чужості" цей світ не має спільних цінностей з Європою індивідуумів та "Суспільного контракту" Руссо¹⁸.

Однак, щоб Центрально-Східна Європа і справді докорінно змінилася, не зводячи нових "залізних завіс", необхідно, щоб саме Росія стала реально на шлях демократичної побудови. Не можна забувати, що трикутник Росія-Польща-Україна – "Бермудський трикутник" історії ХХ століття – пропонує нам два можливі політичні сценарії, від яких залежить доля не лише європейського

¹⁶ Cf. SZPORLUK R. (1986), *The Ukraine and Russia*, in CONQUEST R. (ed.), *The Last Empire: Nationality and the Soviet Future*, Stanford; ID. (2000), *Russia, Ukraine, and the Breakup of the Soviet Union*, Hoover Institution Press, Stanford; POTICHNYJ P. et al. (eds.) (1992), *Ukraine and Russia in their Historical Encounter*, Edmonton; JOUKOVSKY A. (1993), *Histoire de l'Ukraine*, Paris; KAPPELER A., HAUSMANN G. (hrsg.) (1993), *Ukraine: Gegenwart und Geschichte eines neuen Staates*, Baden-Baden; MORRISON J. (1993), *Perelyaslav and After: The Russian-Ukrainian Relationship*, in "International Affairs", n. 69 (October); MOTYL A. J. (1993), *Dilemmas of Independence: Ukraine after Totalitarianism*, London; KAPPELER A. (1994), *Kleine Geschichte der Ukraine*, München; KUZIO T., WILSON A. (1994), *Ukraine: from Perestrojka to Independence*, Edmonton; D'ANIERI P., KRAVCHUK R., KUZIO T. (1999), *Politics and Society in Ukraine*, Boulder, Westview Press; KIS Th., MAKARYK I. (eds.) (1999), *Towards a New Ukraine. Meeting the New Century* (Ottawa: Chair of Ukrainian Studies, University of Ottawa); KUTUEV P. (2000), *Development of Underdevelopment: State and Modernization Project in the post-Leninist Ukraine*, in "Thinking Fundamentals. IWM Junior Visiting Fellows Conferences", vol. 9, No. 10 (Vienna: Institut für die Wissenschaften von Menschen); KUZIO T., KRAVCHUK S. R., D'ANIERI P. (2000), *State and Institution Building in Ukraine*, New York, St. Martin Press; TINGUY A. de (sous la dir.) (2000), *L'Ukraine, nouvel acteur du jeu international*, Bruylant, Bruxelles, L.G.D.J., Paris; WOLCZUK K. (2001), *The Moulding of the Ukrainian State*, London; HARASYMIW B. (2002), *Post-Communist Ukraine*, Canadian Institute of Ukrainian Studies, Toronto, Edmonton; KUZIO T. and D'ANIERI P. (eds.) (2002), *Dilemmas of State-Led Nation Building in Ukraine*, Praeger, Westport, Conn.; MOSTOVAYA Yu. (2003), *How Might Ukraine Surprise Europe*, in "Dzerkalo Tyzhnia", 18–24 January. ¹⁷ DYCZOK M. (2000), *Is the Mass Media in Ukraine Independent?* (32nd National Convention of the AAASS in Denver, Colorado (9–12 November); DARDEN K. A. (2001), *Blackmail as a Tool of State Domination: Ukraine Under Kuchma*, in "East European Constitutional Review", vol. 10, nos. 2/3 (Spring/Summer); LAZAREVA A. et al. (eds.) (2001), *Presse et pouvoir: chronique des conflits*, Institut des Mass Medias, Kyjiv; RIABCHUK M. (2002), *Ambivalence to Ambiguity: Why Ukrainians Remain Undecided?* (site Centre d'Etudes et de Recherches Internationales: www.ceri-sciences-po.org/kiosque); ID. (2002), *Perilous Way to Freedom: Independent Mass Media in the Blackmail State*, "Journal of Ukrainian Studies" (forthcoming).

Див. також: CAROTHERS Th. (1999), *Western Civil Society Aid to Eastern Europe and the Former Soviet Union*, in "East European Constitutional Review", vol. 8, No. 4 (Fall 1999); BELIN L. (2001), *Bias and Self-Censorship in the Media* // BROWN A. (ed.), *Contemporary Russian Politics*, Oxford University Press.

¹⁸ КУНДЕРА М. (2002), *Трагедия Центральной Европы* (фрагменты) // БУЛКИНА И. (ред.), *Апология Украины*, Модест Колеров & "три квадрата", Москва, с. 110.

Сходу, а й у певному сенсі всієї Європи, особливо ж зараз, коли розширення Європейської Співдружності змушує, зокрема, до перегляду, власне, європейської ідентичності як такої. І знову Україна та її доля перебувають у центрі надзвичайно складного процесу з багатьма невідомими.

Перший сценарій передбачає рішучий і послідовний “європейський вибір” з боку України. Цей вибір, в його політичних, економічних та культурних аспектах, міг би виявитися динамізуючим фактором для демократичного процесу в самій Росії. В реальності це означало би розширення демократичного простору всередині православного універсуму, — непорушного моноліту, якого навіть папі Іоанові Павлові II не вдалося досі зрушити, з цілком очевидних причин.

Другий сценарій передбачає процес нової консолідації та гомологації православного універсуму, з неминучою перспективою його антиєвропейського протистояння. В цьому сценарії виявились би непримиренно розділеними Суспільство та Влада. За цих умов Влада обмежилась би зомбуванням Суспільства неунікною риторикою старого стибу на предмет “слов’янського братерства” та так само відомими ідеологічними *remake*’ами месіанського змісту (“євразизм”). А щодо себе, то Влада, яка нині є репрезентантом не єдиної зримої Партії, а невидимих олігархічних кланів, зайнятих обкраданням країни та розподілом квот впливу, реконструювала б ту саму Верхівку, глибоко відчужену від потреб Суспільства.

І не треба Кассандри, аби побачити, що “чернетка” другого сценарію вже готова.

Україна — земля зустрічі (і зіткнення) східного та західного християнства, — це випадок особливий. Значно спростивши проблему, можна сказати, що Україна — це багатоліка мінлива реальність у просторі між Росією, рішуче “інакшою” стосовно Європи, і Польщею, яка послідовно до цієї Європи наближається. Віддавна перехрестя “гуманістичного” Заходу з “візантійським” Сходом, Україна, “заборонена нація” й отже, “Великий Відсутній” європейського консорціуму, становить собою невралгічний вузол, без якого не можна зрозуміти кардинальні події європейської історії вчора й сьогодні¹⁹. Водночас Україна нині переживає вкрай складний і делікатний момент. Україна переосмислює свою ідентичність, що постійно перебуває на межі між Сходом і Заходом Європи, намагаючися не втратити віддавна притаманного їй культури “європоцентричного” характеру, паралельно з тим, як сама розширена Європа перебуває в драматичних пошуках власної нової ідентичності. Тому ця наша зустріч, яка має на меті спробу збудувати конструктивний симбіоз італійського, польського та українського наукового пошуку, має особливе значення, яке сягає далеко за межі академічної “філології”. *Це пошук різних шляхів до спільної мети: побудова реального громадянського суспільства в Центральній-Східній Європі.*

¹⁹ Cf. RUDNYTSKY I. (ed., with the assistance of J.-P. HIMKA) (1981), *Rethinking Ukrainian History*, Edmonton; ID. (1987), *Essays in Modern Ukrainian History*, Edmonton; ŠEVČENKO I. (1984), *The Byzantine Roots of Ukrainian Christianity*, Cambridge, Mass.; ID. (1996), *Ukraine between East and West*, Edmonton-Toronto; ID. (1996), *Ukraina między Wschodem a Zachodem. Różne oblicza świata Piotra Mohyły. Polska w dziejach Ukrainy*, Warszawa; KŁOCZOWSKI J. (1991), *L'expérience de pluralisme religieux et culturel des Ruthènes* // GRACIOTTI S. (a cura di), *Il Battesimo delle terre russe. Bilancio di un millennio*, Firenze; ГРАЧОТТИ С. (1996), *Українська культура XVII ст. і Європа* // МИШАНИЧ О. (ред.) (1996), *Україна XVII ст. між Заходом та Сходом Європи — L'Ucraina del XVII secolo tra Occidente ed Oriente d'Europa* (I Convegno Italo-Ucraino, 13–16 Settembre 1994), Національна Академія Наук України-Fondazione Giorgio Cini, Київ-Venezia, cc.1–33.

Ось тому будь-яке зусилля, спрямоване на вкорінення демократії в країнах східного християнства, було би не просто “безкорисливою” допомогою Сходові з боку Заходу, а й *акцією захисту демократії* самого Заходу.

Дозволю собі в такому разі запропонувати ще один проект, промотором якого могла б бути наша “Історична комісія студій Центрально-Східної Європи”. Маю на увазі симпозіум, який би вивчив, з одного боку, специфіку переосмислення історичного минулого в Росії, Україні та Польщі за останнє десятиліття, а з другого — проаналізував становище і роль мас медіа в Центрально-Східній Європі. Історики, політологи, журналісти принципово ліберального спрямування могли б поставити *проблему циркуляції інформації, проблему свободи слова*, яка є, повторюю, кардинальною для формування демократії на такій складній шахівниці, як Східна Європа. Своєю чергою, подібний конгрес міг би зробити значно більш видимим та консолідованим шляхетне зусилля окремих людей і цілих інституцій, спрямоване на боротьбу за реальні демократичні перетворення в цих країнах.

Чи мова йде про голод, чи про Чорнобиль, чи в цілому про переосмислення історичного минулого, біном *пам’ять* та *інформація* залишається центральним. Пам’ять — це основа історичної свідомості. Інформація — це основа громадянської свідомості. Історична свідомість і громадянська свідомість однаковою мірою є формуючими потужностями автентичної демократії.

У цьому можна переконатися, порівнявши, зокрема, два різні типи підходу до історії: *польсько-український* та *російсько-український*. Зважаючи на складність проблеми, в межах даної доповіді можемо прокреслити лише основні її лінії.

Польсько-український симбіоз має свою тривалу й вистраждану історію. Принаймні від доби Романтизму, від Польського повстання 1830–1831 рр., до фіналу “реального соціалізму” та появи історичної “Solidarność”, польсько-українське інтелектуальне братство завжди рішуче повставало проти “великих систем” і завжди вибирало спільний дух солідарності й свободи.

І все ж, правда й те, що навіть велике мотто польських революціонерів — “*Za waszą wolność a naszą!*” (“За вашу свободу і нашу”) — не могло розв’язати накопичену за віки конфліктність між Польщею та Україною. Справжнім рішенням проблеми стала критична здатність обох народів аналізувати до глибини драматичне минуле та інтелектуальна чесність, з якої народилася воля до спільного подолання наслідків цього минулого. Саме тому найболючіші — і ганебні — проблеми в історії двох народів були вивчені з необхідною для цього рішучістю й мужністю. Наприклад, була досліджена і з польського і з українського боку (невдовзі в Україні відбудеться симпозіум, присвячений цій проблемі) сумнозвісна військова операція 1947 р. “Вісла” (“*Akcja Wisła*”) — справжня етнічна чистка, яку здійснили польські війська з метою забезпечити асиміляцію української меншини. Нещодавно польський уряд офіційно попросив пробачення в Українській державі. На жаль, з українського боку досі не надійшло аналогічного прохання вибачення до польської сторони за жорстоку військову акцію, здійснену українськими військами щодо польської меншини на Волині в 1943 р. Пояснення самоочевидне: сьогоднішнє керівництво України все ще надмірно чутливе до лінії поведінки Кремля і звично очікує вказівок Старшого Брата. Словом, автоматично входять у дію відпрацьовані радянські механізми, — механізми тривалих “мовчань”, продиктованих цинічними розрахунками, які

в кожному разі віддзеркалюють задавнену політичну та моральну непослідовність. Незважаючи на це, вчені обох країн неупереджено продовжують невтомний пошук правди.

На жаль, побачимо зовсім інші результати, якщо проведемо аналогії між цією ситуацією та відповідними проблемами на українсько-російському напрямку. Промовистий приклад: останнім часом була зроблена спроба переписати історію стосунків між Росією та Україною в ключі *гармонізації*, і насамперед починаючи зі шкільних підручників. Зрозуміло, подібна “гармонізація” — всього лише ідеологічний трюк, який відтворює недоброї пам’яті радянські методологічні парадигми. Одне слово, скелетів у шафах немає, — а хіба їх хто бачив? Хай відбулося розкриття страшних злочинів, задокументованих науковцями, але це не більше, як злісні вигадки ворогів. Братня дружба між Росією та Україною старого зразка непорушна, як ніколи. Лише послідовний протест української інтелектуальної громадськості дозволив припинити (чи пригальмувати?!) цю трагікомедію. Самоочевидно, що методологічний підхід до подібних проблем з польського і з російського боку виявляє різкий контраст між цими двома культурними реальностями. І люди справді “доброї волі” мали би замислитися над можливими наслідками такого стану речей.

Мова, зрозуміло, не йде лише про методологічні розбіжності. Проблема значно глибша. Обидві — й українська і польська історичні інтерпретативні традиції — формувалися на ґрунті концепції *res publica*. Польська Корона починала свою добу завоювань як *Rzeczpospolita dwojga narodow* “od morza do morza” (“республіка двох народів” “від моря до моря”). Але після численних трагедій та політичних і військових поразок (що часом перетворюються на моральні перемоги!) Польща відродилася як *Rzeczpospolita wielu narodow*, “республіка багатьох народів”²⁰. Складна й небезперешкодна асиміляція досвіду європейської демократії призвела до ситуації, в якій “рація” (а отже, й право) Людини-громадянина вивищилися над “рацією” і правом Держави.

В Росії, навпаки, сакральність Держави-Імперії віддавна мала абсолютну перевагу над громадянськими правами. На своєму історичному шляху — від Московського князівства, через епоху царизму, а також добу радянську й пострадянську, — Росія фактично ніколи не звільнилася від духу імперської унітарності. Більш того, будь-яка спроба переосмислити власну історію з боку того чи того далекоглядного критика в “багатонаціональному” ключі закінчувалася прокламацією політичної “єресі”²¹. Саме в цьому — коріння конфлікту між Росією та її сусідами, — конфлікту, що фактично так ніколи й

²⁰ Cf. PODLASKI K. (1985), *Białorusini – Litwini – Ukraińcy*, Puls, London (укр. пер. “Віднова”, Мюнхен 1986); TOMASZEWSKI J. (1985), *Rzeczpospolita wielu narodów*, Warszawa; ID. (1985), *Ojczyzna nie tylko polaków*, Warszawa; KŁOCZOWSKI J., GAPSKI H. (eds.) (1994), *Belarus, Lithuania, Poland, Ukraine: The Foundations of Historical and Cultural Traditions in East Central Europe*, Lublin-Rome; LINK-LENCZOWSKI A. K., MARKIEWICZ M. (red.) (1999), *Rzeczpospolita wielu narodów i jej tradycje*, Kraków; KAMINSKI A. S. (2000), *Historia Rzeczypospolitej wielu narodów: 1505–1795. Obywatele, ich państwa, społeczeństwo, kultura*, Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, Lublin.

Див. також: WOLCZUK K. and WOLCZUK R. (2002), *Poland and Ukraine: A Strategic Partnership in a Changing Europe*, The Royal Institution of International Affairs, London; SNYDER T. (2003), *The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999*, Yale University Press.

²¹ Cf. CONQUEST R. (ed.) (1986), *The Last Empire: Nationality and the Soviet Future*, Stanford; HOSKING G. (1997), *Russia: People and Empire, 1552–1917*, Harvard, Cambridge, Mass.; SZPORLUK R. (2000), *Russia, Ukraine, and the Breakup of the Soviet Union*, Hoover Institution Press, Stanford; KAPPELER A. (2001), *The Russian Empire: A Multiethnic History* [tr. by A. CLAYTON], Harlow, London, New York: Longman.

не вичерпався: адже навіть після краху радянської системи актуалізувалася ця одвічна дилема. Імператив народів экс-комуністичного табору — знову стати “європейцями”. Імператив Росії — віднайти свою “велич”²². Відтак цей реанімований імператив виявляється перенаселений старими привидами, завдяки яким відновлюється зужита, але знову така актуальна лексика типу “життєвих інтересів Росії”, неухильна реставрація “зон впливу” між Росією та Заходом, що в сумі породжує нові ареали іноді прихованого протистояння, а іноді і цілком реальних конфліктів.

Слід, однак, визнати, що останнім часом у Росії вийшли друком важливі дослідження, які дають підстави сподіватися, що в цій країні теж починають відбуватися зміни в історичній свідомості. Згадаю насамперед дві останні книги, автори яких — відомі представники російської демократичної думки: “Омут памяти” Олександра Яковлева²³ та “Опасная Россия” Юрія Афанасьєва²⁴. Яковлев зосереджує свою розмову на необхідності переосмислити російську історію в категоріях людини, щоб не потонути в “омуті” імперської пам’яті, щоб не підмінити знову життєві потреби суспільства ідеологічними потребами “сильного государства” (прикметно, однак, що в часи свого перебування в Канаді в ранзі посла экс-СРСР в 1973–1983 рр. Яковлев кваліфікував голод у підсталінській Україні як “вігадки українських буржуазних націоналістів”). Але якщо Яковлеву ще притаманний певний “партійний” оптимізм у баченні перспектив Росії, то Афанасьєв недвозначно попереджає нас про переродження російської псевдодемократії на поліційну державу з мафіозною економікою, про небезпеку формування неототалітаризму під знаком ксенофобії в Росії Путіна, де вільна преса не зазнає переслідувань з тієї простої причини, що цієї преси елементарно не існує²⁵. В цій Росії, на думку історика, секретні служби, після короткого періоду, коли суспільство сп’яніло від свободи, знову вміло оволодіти кермом держави, консолідує “глибинну структуру” старої Влади та блокуючи в корені народження ще такої нетривкої демократії²⁶. І ця Росія, в її “великодержавній агонії”, вважає історик, становить собою загрозу для цілого людства.

Повертаючись до історії польсько-українських стосунків, згадаймо два емблематичних факти. У 80-х роках XIX ст., коли Україна становила собою лише безформну масу губерній, поділених між Російською імперією та Імперією Габсбургів, а отже, й Польщею, також розділеною, коли українська мова та література були заборонені без жодної надії на їхнє відродження, Михайло Драгоманов, великий ліберальний мислитель, перебуваючи в політичному вигнанні між Італією, Швейцарією та Болгарією, передбачав створення Конфедерації європейських держав, щось на зразок моделі майбутньої Об’єднаної Європи, яка б включала вільну Польщу, визволену від російського ярма Україну, а також Росію, звільнену, однак, від власного імперіалістичного комплексу.

²² Cf. TRET’JAKOV V. (1998), *Possiamo tornare grandi*, in “liMes” (Roma): *La Russia a pezzi*, n. 4.

²³ ЯКОВЛЕВ А. (2001), *Омут памяти*, Вагриус, Москва.

²⁴ АФАНАСЬЕВ Ю. (2001), *Опасная Россия*, Российский Государственный Гуманитарный Университет, Москва.

²⁵ АФАНАС’ЈЕВ Ју. (2002), *Afanasiev: “Russia, a un passo dal baratro”* [intervista a cura di V. STRADA], “Corriere della Sera”, 7.04.

²⁶ І справді, згідно з рішенням мера Москви, статуя Дзержинського, першого чекіста Радянського Союзу й засновника секретної поліції, символічного ката сталінського режиму, має невдовзі повернутися на своє законне місце, перед в’язницею Луб’янки; кажуть, це має бути подарунок президентові Росії Путіну на його 50-літній ювілей.

Коли Європа була розділена на два антагоністичних блоки, коли троє авторів Ялтинського “миру” безцеремонно краяли мапу світу, коли нацизм і сталінізм поступалися місцем іншим каламутним епохам тоталітаризму, Єжи Гедройц, пророчий лідер польської демократичної думки, в своєму паризькому вигнанні прогнозував крах комунізму та створення федерації європейських держав Центрально-Східної Європи, визначаючи за Україною, Литвою та Білоруссю (т.зв. “простір УЛБ”) провідну роль у боротьбі проти радянської диктатури. Врешті, ця центрально-східна європейська федерація мала об’єднатися із західною. Знову перед нами — проект майбутньої Об’єднаної Європи. Але основа цих проектів — візіонарних і водночас історично глибоко обґрунтованих — є насамперед консолідація стосунків Польщі з Україною через свідомий аналіз їхньої історії в оптиці спільної праці над побудовою демократичного суспільства.

У цьому сенсі наукова діяльність, політична стратегія та етична позиція Інституту Центрально-Східної Європи та Європейського колегіуму польсько-українських університетів у Любліні є *сублімацією* цієї нової історичної — відкритої — свідомості, а отже, й мотором синергетичної співпраці Польщі, України та Італії.

Обговорюваний тут проект, над яким починає працювати Інститут, вірний великим заповідям Луїджі Стурцо, є, таким чином, вкрай амбіційним. Справді, цей проект може стати *тереном зустрічі двох ліберальних традицій — польської та української, в загальній перспективі Об’єднаної Європи*, а також основою щонайширшої співпраці між Східною та Західною Європою. Самоочевидно, що неocenенна заслуга в цьому належить проф. Габріеле Де Роза, Проф. Єжи Ключовському й проф. Санте Грачотті. Але слід підкреслити не лише великий науковий внесок цих патріархів гуманістики, а передусім далекозорість цих учених, які зуміли трансформувати академічне знання в громадянський обов’язок.

Звичайно, в сьогodнішньому світі природно ставити під сумнів роль інтелектуалів та їхню здатність впливати на всесильну динаміку глобалізованого світу. Вищезитована Марія Яніон говорить про *“zmierzch paradygmatu”* (“крах парадигми”), — романтичної парадигми прометеївської ролі інтелектуала, здатного вплинути на долю людства. Нам не лишається, отже, нічого іншого, як дослухатися до її поради перейти від на сьогodні вже неможливого етосу байронівського Прометея до самотнього виклику Сізіфа Камю, для якого саме ясність розуму стає запорукою перемоги, незважаючи на позірне марне зусилля. Після десятиліть непорушної брехні, що не мала підлягати жодному сумніву, спробуймо ступити на трудну дорогу правди, навіть якщо ця правда обіцяє нам не одне гірке відкриття. Хай наш Сізіф несе свій важкий камінь над краєм прірви пам’яті. Український Сізіф, у вірші поетеси Ліни Костенко, палить свою “гіркущу люльку” і є вічно молодий. І завершимо словами Віслави Шимборської:

Wierzę w wielkie odkrycie.

Wierzę w człowieka, który dokona odkrycia.

Wierzę w przestrach człowieka, który dokona odkrycia [...].

Moja wiara jest silna, ślepa i bez podstaw

(Вірю у велике відкриття. / Вірю в людину, що робить відкриття. / Вірю в острах людини, що робить ці відкриття. [...] Моя віра є сильна, сліпа й безпідставна).

Пер. з італійської авторки статті